

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2015

Міністерство культури України
Національний музей історії України
Музей історичних коштовностей України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”
10 – 12 листопада 2014 р.

Київ 2015

ББК 79. 1я 43 = 85. 12я43

Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. – Київ, Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України, 10–12 листопада 2014 р. – К., 2015. – 368 с.

Редакційна колегія:

відповідальна за випуск	Л.В. Строкова
відповідальний секретар	Л.С. Клочко
дизайн, верстка, макет	М.В. Панченко

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України. Автори статей: співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем: збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам’яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

ББК 79. 1я 43 = 85. 12я43

Видано за сприяння Олексія Євгеновича Шереметьєва – відомого колекціонера, українського мецената, покровителя історичної науки і музейної справи.

ЗОЛОТІ ПІДВІСКИ ІЗ ОЛЕКСАНДРОПІЛЬСЬКОГО КУРГАНУ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У 1932 році за рішенням Паритетною комісії з Державного Ермітажу в Україну були передані матеріали шести скіфських курганів – Мельгунівського (Лита Могила), Шульгівки, Чмиревої Могили, Іллінецького, Першого Мордвинівського та Олександропільського (Лугова Могила). На деякий час Український державний історичний музей (тогочасна назва Харківського історичного музею) став власником найбільшої в Україні збірки скіфського золота. Кожна із згаданих пам'яток має унікальну долю – за складом колекції, історією розкопок або за своїм місцем у колі старожитностей скіфської доби. Але і у цьому сузір'ї найяскравіших комплексів своїм масштабом вирізняється Олександропільський курган – один із представників «великої четвірки» курганів IV ст. до н.е., що традиційно пов'язуються безпосередньо з персонами скіфських царів¹. За кількістю переданих з Державного Ермітажу в Україну артефактів колекція Олександропільського кургану була найбільш представницькою – загалом із цього комплексу надійшло щонайменше 4339 предметів (534 інвентарних номери), в Державному Ермітажі для зняття гальванокопій залишено всього 79 предметів. Під час війни ця колекція зазнала дуже вагомих втрат, проте за кількістю речей, що пережили перипетії окупації та евакуації, вона залишається найбільш репрезентативною серед інших скіфських комплексів з Ермітажу, представлених лише поодинокими збереженими речами (Мельгунівський та Перший Мордвинівський кургани, Чмирева Могила) або ж втрачених повністю (Шульгівка, Іллінецький курган).

У даний час передані в Україну матеріали з Олександропільського кургану знаходяться у фондах двох харківських музеїв – історичного (ХІМ) та Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (МАЕСУ). Збереглися: у ХІМі – наверх із зображенням жіночого божества², золоті краплеподібні підвіски, золоті бляшки трьох видів штампу – з оленем, 8-пелюстковою квіткою та аканфом (ще 24 олександропільські золоті бляшки разом з двома срібними наконечниками ніжок із Мельгунівського кургану були викрадені з експозиції відділу історії феодального суспільства ХІМу 1 травня 1957 р.³); в МАЕСУ – місяцеподібні підвіски, 9 великих фрагментів та 12 уламків одного «рогу», 64 бронзові пронизки, фрагмент набірною срібного поясу, 7 срібних бляшок з грифоном в уламках. Найбільш репрезентативна колекція круглих вирізних блях – гладких та у вигляді багатопелюсткових розеток, що були прикрасою похоронного кортежу. У ХІМі знаходиться більше 100 подібних блях, у МАЕСУ – понад 300.

Дана публікація присвячена рідкісним, по суті, унікальним краплеподібним підвіскам. Ці прикраси належать до знахідок, виявлен-

них під час розкопок 1855 р., проведених під керівництвом О.Ю. Люценка, при дослідженні камери центральної катакомби. Камера містила колективне поховання (трое небіжчиків), яке зазнало нищівного пограбування. Різноманітні золоті прикраси в кількості більше 700 екземплярів були «розкидані у великому безладді», переважно у північно-східному куті камери⁴. Були виявлені також предмети озброєння (бронзові та кістяні наконечники стріл, фрагменти залізного пластинчастого панцира, плаковані золотом), уламки столового давньогрецької посуду тощо.

Підвіски практично ідентичні, мають краплеподібну форму і складаються із двох плоских, з'єднаних між собою пластин (рис. 1: 1, 2). У верхній частині, у місці найбільшого звуження, по обидві сторони симетрично відходять дві маленькі пелюстки. Увінчує підвіску коротка поперечина, до якої припаяне маленьке дротяне вушко. Внутрішнє поле обох боків підвіски окантоване по периметру обідком, що переходить у верхній частині в пелюстки. З обох сторін поле заповнене орнаментом у вигляді п'яти «крапель» – продовгуватої центральної та двома парами бокових, розташованих одна над одною. Підвіски зім'яті і малюнок орнаменту простежити дуже важко. Певну допомогу у цьому надають дореволюційні публікації прикрас (рис. 1: 3, 4)⁵. Розміри підвісок 3,4x1,9 та 3,2x2,0 см (рис. 1: 3).

Подібний орнамент за загальною схемою дещо нагадує добре відому за численними виробами давньогрецьких торевтів стилізовану пальмету, утворену центральною та декількома парами бічних пелюсток. Відома серія зображень пальмет саме з краплеподібними закінченнями пелюсток, які можна побачити на нижньому фризі золотих обкладок горитів чортотлицької серії⁶, гирлі піхов золотих обкладок мечів із Чортотлика⁷, кургану № 8 групи П'ять братів⁸, а також із кургану Чаян у північно-західному Криму⁹, золотій бляшці з кургану № 29 Пісочинського могильника¹⁰, на пальметах штампованого орнаменту чорнолакового столового посуду тощо.

Таким чином, можливо, майстер намагався в окресленому орнаментальному полі підвіски зобразити саме пальмету, втім це було втілено вкрай схематично. Однак показово, що в ермітажній інвентарній книзі ці прикраси описані як підвіски «у формі крапель з деревовидним орнаментом». Додаткове декорування зображенням рослини можна спостерігати на краплеподібній підвісці більш витягнутих пропорцій з того ж Олександропільського кургану, внутрішнє поле якої орнаментоване п'ятьма парами загнутих назовні стеблин, що стоять одна на одній, та увінчаних гостролистою верхівкою¹¹.

Близьких за формою підвісок серед численних прикрас скіфської доби невідомо. Серед аналогій за формою можна назвати краплеподібної форми «фестони», якими оформлений нижній край декількох ажурних пластин з Олександрополя¹² та поховання 2 кургану № 11 Рогачицького курганного поля, а також обривок подібної пластини з цього ж комплексу¹³.

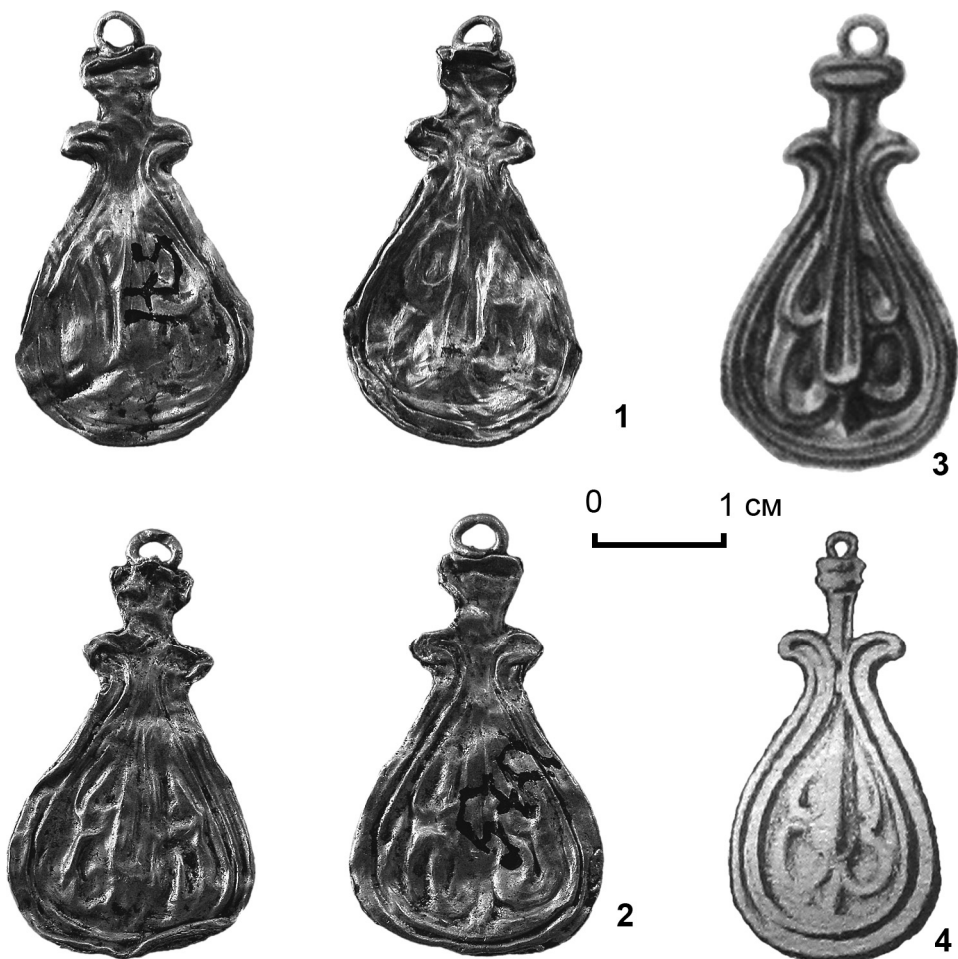

Рис. 1. Золоті краплеподібні підвіски із Олександропільського кургану: 1, 2 – Харківський історичний музей, ЛБЗ — 570, 571 (фото автора); 3 – по: Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Вып. I. СПб, 1866. Табл. X, 31; 4 – по: Лазаревский Я. Александропольский курган. Могила скифского царя // ЗРАО. 1894. Т. 7. Вып. 1–2. Табл. V, 30.

Значно краще у цей час були поширені у декорі одягу, головних уборів, сережок тощо об'ємні підвіски різноманітної форми. Номінативний ряд, який використовується дослідниками для іменування таких підвісок, виходячи з їх морфологічних особливостей, дуже широкий. Це амфоровидні, жолудеподібні, краплеподібні, зерновидні, кубковидні тощо. При більшій чи меншій зовнішній схожості підвісок тієї чи іншої форми з «епонімним» прототипом, слід, мабуть, визнати умовність багатьох назв із цього переліку. Схожу ситуацію демонструє, зокрема, приклад з вудилами чорногорівського типу, кінці яких отримали найменування «стременоподібних», хоча власне стремена як предмет кінського спорядження з'являються майже на півтора тисячо-

ліття пізніше. Не менш яскраву ілюстрацію номінативних курйозів репрезентують різноманітні найменування тих чи інших типів перехресть скіфських мечів – ниркоподібних, серцеподібних, метеликоподібних тощо. Незважаючи на начебто доведену фалічну символіку подібних форм¹⁴, а також аргументовану критику про недоцільність використання «ентомолого-анатомічних назв»¹⁵, вони продовжують вживатися практично повсюдно в силу своєї максимальної зручності (порівняй термін «антенне наверх»).

Не доводиться сумніватися у тому, що і самі скіфи, і інші племена, широко використовуючи подібні підвіски в оздобі головних уборів, намиста, декору одягу тощо, сприймали їх у якості не абстрактного декоративного символу, а цілком визначеного образу, органічно вписаного у загальну композицію орнаменту костюма. Навряд чи його семантика передбачала присутність фігурок амфор, кубків або крапель. У деяких випадках, іноді з напрохуд точною морфологією, підвіски дійсно імітують жолудь, що був, передусім, рослинним символом. Та все ж найчастіше вони відтворюють бутон квітки, як символ зародження нового життя і готовності до її продовження. Відомо багато підвісок «амфоровидної» форми, що знизу закінчуються багатопелюстковою розеткою. Рівень технічної майстерності виготовлених підвісок коливався від найпримітивнішого – з гладкою поверхнею, що унеможливило ототожнення з тим чи іншим прототипом із рослинного світу до справжніх шедеврів ювелірного мистецтва, що вирізняються своєю філігранністю та витонченістю (Куль-Оба, Велика Близниця). Відомі також випадки, коли майстер намагався якомога правдивіше відтворити природну форму бутона тієї чи іншої рослини. Так, у підвісках з курганів Павлівського, Першого Туектинського, № 1 могильника Єлунінський-II дослідниками були легко упізнані горішки бука¹⁶.

Цілком очевидно, що в переважній частці підвісок слід бачити, перш за все, віддзеркалення символіки рослинного світу. У середині IV ст. до н.е. завдяки художнику Пазвію із Сікіона у античному мистецтві виник і отримав розвиток напрямок нового орнаментального стилю у вигляді великомасштабних рослинних композицій¹⁷. У цей час в античному світі з'являється велика кількість ювелірних виробів з пишним рослинним орнаментом. Саме в IV ст. до н.е. різноманітні рослинні композиції набувають велику популярність і у скіфському середовищі, насамперед серед орнаментів численної золотої пластинчастої аплікації, а також на різних прикрасах, посуді і, навіть, предметах озброєння і кінського спорядження. Збільшення частки рослинних сюжетів серед образів, що використовувалися при її виготовленні, А.Ю. Алексєєв розглядає як важливий хронологічний індикатор для визначення більш пізніх комплексів¹⁸, причому подібну тенденцію наочно демонструє склад бляшок безпосередньо Олександрополя, що відрізняється великою різноманітністю рослинних аплікацій. Отже, широке розповсюдження у цей час різноманітних

прикрас з «рослинними» підвісками повністю відповідало загальним тенденціям розвитку естетичних уподобань.

Ймовірно, і у нашому випадку, незважаючи на «краплеподібний» абрис, у підвісці слід бачити бутон з пелюстками, що ледь пробилися на верхівці. На відміну від більшості порожнистих підвісок, що кріпилися з боку основи бутона, дротяне кілечко було припаяне з боку квітки.

Скоріше за все, ці підвіски були не самостійною прикрасою, а традиційним доповненням до однієї з комбінованих оздоб, у конструкції якої широко використовувався подібний елемент, а саме – головних уборів, скроневи прикрас, намиста, сережок, бляшок тощо. Проте через нищівне пограбування могили навіть гіпотетично складно передбачити, додатком якої з прикрас вони могли бути.

Примітки:

- ¹ Останнім часом відсутня однастайність з цього приводу – традиційній точці зору, що відносить Олександропіль до найвищих скифських курганів (висота 21 м) (Полин С.В., Дараган М.Н. Проблемы датировки скифского царского кургана Александрополь (сезон 2006 г.) // РА. 2008. Vol. IV. № 2. P. 146), опонує Ю.В. Болтрик, який вважає ці параметри завищеними (висота 17 м) і зараховує похованих у Олександрополі до більш низького рангу членів царської сім'ї (*Болтрик Ю.В. Социальная структура Скифии IV в. до Р.Х., отраженная в погребальных памятниках // Cimmericians. Scythians. Sarmatians. Krakow, 2004. С. 86, 88*).
- ² *Бабенко Л.І.* Наверх з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. Харків, 2013. С. 219–225.
- ³ *Бабенко Л.І.* К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. 2012. № 3. С. 24.
- ⁴ Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Вып. I. СПб, 1866. С.11, 12.
- ⁵ Там же. Табл. X, 31; Лазаревский Я. Александропольский курган. Могила скифского царя // ЗРАО. 1894. Т. 7. Вып. 1–2. Табл. V, 30.
- ⁶ *Черненко Е.В.* Скифские лучники. К., 1981. Рис. 54; Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. К., 1988. Рис. 141; *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. К., 1991. С. 224–234, кат. 189; L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe VIe siècle av. J. C. IV siècle apr. J. C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars – 15 juillet 2001. Paris, 2001. P. 123, cat. 89.
- ⁷ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Указ. соч. С. 105, 236, 244, кат. 191.
- ⁸ *Шилов В.П.* Золотой клад скифского кургана // Археологические раскопки на Дону. Ростов-на-Дону, 1962. Рис. 4.
- ⁹ *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V-IV века до н.э. СПб., 1995. С. 175.
- ¹⁰ *Бабенко Л.І.* Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков, 2005. С. 136, рис. 37, 6.
- ¹¹ Древности Геродотовой Скифии ... – Табл. X, 29.
- ¹² Там же – Табл. X, 4; XII, 8; XV, 6, 7.

- ¹³ Болтрик Ю.В., Филалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя, 2007. Т.ХІV. С.54, рис.1, 13, 15.
- ¹⁴ Алексеев А.Ю. О скифском Аресе // АСГЭ. 1980. Вып.21. С.39–40; Он же. Этюд об акинаках // Клейн Л.С. Археологическая типология. Л., 1991. С.276–278]; інша точка зору на дану проблему – Шелехань А.В. До питання про форму перехрестя клинкової зброї скіфського часу // Археологія. 2013. № 4. С.41–54.
- ¹⁵ Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи: (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. К., 1980. С.11.
- ¹⁶ Полосьмак Н.В. Всадники Укока. Новосибирск, 2001. Рис.160.
- ¹⁷ Robertson M. A History of Greek Art. Cambridge, 1975 P.486.
- ¹⁸ Алексеев А.Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н.э. // СА. 1987. № 3. С.38.